

Boekbesprekingen

Arkel, Dik van (2009), *The drawing of the mark of Cain. A social-historical analysis of the growth of anti-jewish stereotypes*, Amsterdam: Amsterdam University Press, pp. 592, ISBN 9789089640413, € 49,50.

Weinig wetenschapsbeoefenaren publiceren op hoge leeftijd nog een omvangrijk boek. Dik van Arkel, emeritus hoogleraar voor sociale geschiedenis aan de Leidse universiteit, heeft in 2009 op zijn 85-ste een omvangrijke studie over het antisemitisme het licht doen zien. De auteur is lang met dit onderwerp bezig geweest, in de jaren zestig van de vorige eeuw gaf hij er al college over. Nu Van Arkel kort na de publicatie overleden is, geldt zijn boek als het sluitstuk van een levenslange preoccupatie.

Van Arkel behandelt het antisemitisme niet alleen als een onderdeel van de ideeëngeschiedenis, die als een lopend verhaal kan worden verteld. Hij probeert ook een verklarend model te ontwerpen, dat kan worden toegepast op andere gevallen van negatieve stereotypering van groepen, gepaard gaande met discriminatie, met onderdrukking en met agressie. Daartoe heeft hij gebruik gemaakt van de positivistische werkwijze uit de natuurwetenschappen, zoals we die kennen uit onder andere het werk van Karl Popper. Er worden veronderstellingen ontleend aan historisch materiaal en waar mogelijk getoetst om zo tot een overzicht van noodzakelijke en voldoende voorwaarden te komen. Doordat Van Arkel deze hypothetisch-deductieve methode toepast, verschilt zijn benadering van de historische aanpak pur sang.

De studie bevat een weelde aan details, de structuur van het verhaal is ingewikkeld. Om het voor de lezer wat gemakkelijker te maken, begint het boek met een afzonderlijke samenvatting en leeswijzer, geschreven door Chris Quispel. Het werkstuk is bovendien gedurende een lange periode ontstaan. Daarom heeft Quispel eveneens een nawoord verzorgd, waarin hij nagaat of Van Arkels conclusies nog sporen met de literatuur, die in het verhaal niet meer kon worden behandeld.

Volgens Van Arkel is er om een aantal redenen behoefte aan een nadere verklaring van het antisemitisme. De systematische belasting van de jood en agressie jegens joden komt niet in alle Europese landen in even sterke mate voor. In de 20ste eeuw bijvoorbeeld kenden Engeland, Nederland, Zweden, Bulgarije, Griekenland en Italië geen krachtige antisemitische organisaties, terwijl die Duitsland, Frankrijk, Oostenrijk, Polen en Rusland wel bestonden. Verder verschillen perioden van elkaar. Volgens Van Arkel behoorden de joden in de oudheid zeker niet tot de geziene medeburgers, maar ontbrak het systematisch antisemitisme van latere eeuwen. Dat ontstond pas na de opkomst van het christendom. Tenslotte blijken voor de hand liggende verklaringen, zoals het aantal joden in een land, het antisemitisme niet afdoende te verklaren.

Van Arkel beschouwt negatieve beeldvorming of stigmatisering als de eerste voorwaarde voor het ontstaan van het antisemitisme. Deze voorwaarde kwam aanvankelijk voort uit de afscheiding van het christendom uit het jodendom. Het is bij een afscheiding gebruikelijk dat beide betrokken partijen elkaar beschuldigingen naar het hoofd slingeren, de zogenaamde *secession stress*. Gewoonlijk neemt deze in de loop van de tijd af. In het geval van de verhouding tussen christendom en jodendom is dit echter niet gebeurd, doordat de kerk de strijd met het jodendom aanging. Beide concurreerden namelijk met elkaar om de trouw van de volgelingen. Aanvankelijk maakten de christenen weinig verschil tussen hun eigen geloof en dat van de joden. Het kwam voor dat christenen en joden ook op zondag gezamenlijk de akkers bewerkten en op zaterdag eveneens gezamenlijk de synagoge bezochten. De kerk reageerde met de oude beschuldiging dat de joden Christus hadden gekruisigd. De kerkelijke organisatie leverde dus een institutioneel draagvlak voor het antisemitisme en droeg in belangrijke mate bij tot de vorming ervan. De kerkelijke autoriteiten werden daarbij geconfronteerd met de moeilijkheid dat de joden volgens de bijbel het uitverkoren volk waren. Augustinus vond hier een oplossing voor. De joden waren schuldig aan de moord op Christus en moesten daarom een ellendig leven leiden, maar zij hadden hun plaats in Gods heilsplan toch niet volledig verspeeld. Zij konden zich tot Christus bekeren, alleen zou Hij pas op aarde wederkeren als de laatste jood Christus als verlosser had erkend. Sommige christenen meenden de wederkomst te bespoedigen door de joden uit te moorden. Veel kerkelijke autoriteiten zagen deze handelwijze echter als een schijnoplossing, vandaar dat zij de neiging hadden om de joden in bescherming te nemen, althans tegen agressie. Zo zouden de joden in het Byzantijnse rijk en later in Rome betrekkelijk ongehinderd hebben kunnen leven. De kerkelijke leiders konden echter niet verhinderen dat nieuwe beschuldigingen de kop opstaken, als zij daar zelf al niet de hand in hadden. Niet alle kerkelijke functionarissen waren namelijk terughoudend. Uit nijd zouden de joden de hostie – het lichaam van Christus – ontwijden. Verder zouden zij als straf voor hun vergrijp geslagen zijn met vreselijke, slepende ziekten, die zij slechts met christelijk bloed min of meer konden genezen. Hier ligt de oorsprong van de mythe van de rituele moord. De joden zouden bovendien het drinkwater vergiftigen, hetgeen de uitbraak van de pest moest verklaren. Van Arkel werkt deze thema's nauwkeurig uit en concludeert dat het theologisch fundament van het stereotype, de moord op Christus, tot in de tiende eeuw in de verwijten de boventoon voerde en dat andere elementen – de rituele moord en het gebruik van gif – vooral tussen ongeveer 1000 en de 13-de eeuw naar voren kwamen.

Aan het eind van de eerste tien eeuwen van onze jaartelling deed zich een maatschappelijke ontwikkeling voor, die het antisemitisme heeft verscherpt. De sociale contacten tussen joden en christenen werden beperkt, waarbij het van belang was dat de meeste beroepen voor joden werden gesloten. De opkomst van het feodale leenstelsel betekende dat joden geen land meer konden bezitten, omdat zij de christelijke eed van trouw aan de

leenheer niet konden afleggen. Zij konden dus geen agrarische ondernemer meer worden. Dezelfde uitsluiting gold voor het lidmaatschap van de gilden, waarvoor de christelijke eed eveneens noodzakelijk was, zodat de joden ook uit andere beroepen werden geweerd. Zij raakten aangewezen op activiteiten, die maatschappelijk noodzakelijk, maar voor christenen onaanvaardbaar waren, vooral het uitlenen van geld tegen rente en met onderpand. De inning van de belastingen en de verantwoordelijkheid voor de financiële administratie van de adel en de heersers lagen in het verlengde daarvan. Deze bezigheden hebben de populariteit van de joden natuurlijk niet verhoogd. De beschuldigingen van uitzuigen, van geldzucht en van listig zakendoen voegden zich bij de andere. De toewijzing van afzonderlijke woonplaatsen aan de joden in straten of wijken, later de officiële getto's, versterkte het sociale isolement van de joden nog verder. Van Arkel hecht groot belang aan de sociale marginalisering van de joden, omdat dagelijkse omgang niet langer een correctie kon vormen op de negatieve beeldvorming. Het was voor een christen niet meer mogelijk om te redeneren dat er weliswaar allerlei slechts van de joden werd gezegd, maar dat hij daarvan niets terugzag bij zijn joodse burens en dat het dus met de joden zo erg niet kon zijn. Al met al beschouwt de auteur de sociale isolatie naast negatieve stereotypering als de tweede belangrijke voorwaarde voor het ontstaan van antisemitisme. De genoemde ontwikkelingen op de lange termijn mondden uit in uitbarstingen van geweld, waarvan de massamoord op joden in het Rijnland in 1096 aan de vooravond van de eerste kruistocht het eerste incident op grote schaal was.

Er trad een derde belangrijke voorwaarde op, namelijk terrorisering. Degenen, die het voor de joden wilden opnemen, werden zelf tot slachtoffer van vervolging gemaakt. Overheden waren ertoe geneigd daadwerkelijke agressie te verhinderen, maar op den duur konden zij dat alleen nog maar doen als zij uitgesproken sterk waren. In het verlengde van de terrorisering lag de algemeen menselijke neiging tot dissonantiereductie. Degenen die aanvankelijk tegen hun zin aan vervolging meededen, hervonden hun psychisch evenwicht door aan te nemen dat zij uiteindelijk terecht hadden gehandeld.

Behalve op de voorwaarden van stigmatisering, sociale isolatie en terrorisering was er volgens van Arkel ook nog sprake van zogenaamde *labelled interaction* of geëtiketteerde interactie. De dominantie legt de minderheid het gedrag op dat met de eigen visie in overeenstemming is. Een strijdbare jood was bijvoorbeeld een onmogelijkheid, want joden waren immers laf.

De ontwikkeling van het antisemitisme is hiermee nog niet ten einde. Het oude stereotype bleef voortbestaan. Het werd in onderscheiden perioden steeds opnieuw bevestigd, onder anderen door Maarten Luther, die zich heftig tegen de joden heeft uitgelaten. De beeldvorming werd bovendien uitgebreid. Bijvoorbeeld in de Verlichting werd het racisme in het antisemitisme opgenomen. Onder invloed van de ontdekkingsreizen uit die periode raakte men gefascineerd door de verscheidenheid van de volkeren en nam men aan dat hun eigenschappen aangeboren waren. Toegepast op de joden nam men aan dat het

kwaad, zoals we tegenwoordig zouden zeggen, 'in de genen zat'. In de 19de eeuw vertoonde het antisemitisme een wending naar de conspiratietheorie. De joden waren erop uit de wereldheerschappij te veroveren. Dat deden zij volgens totaal tegengestelde veronderstellingen met behulp van het communisme en met behulp van kapitalisme en plutocratie. Hiermee had het antisemitisme zijn voorlopig meest uitgebreide vorm bereikt. Het is natuurlijk overbodig om op het irrationele karakter ervan te wijzen.

Het is Van Arkels verdienste dat hij een zeer lange periode – van het Byzantijnse rijk tot Nazi-Duitsland – in één greep probeert te vatten. Daarbij brengt hij het antisemitisme consequent in verband met andere maatschappelijke verschijnselen. Er is een institutioneel draagvlak, aanvankelijk alleen de christelijke kerken. In latere fasen van de ontwikkeling komen er andere organisaties naar voren. Er doet zich een sociaal-economisch proces voor dat de joden aanvankelijk onbedoeld maatschappelijk uitsluit. Nieuwe intellectuele stromingen geven nieuw voedsel aan het antisemitisme. Het betoog wint hierdoor aan rijkdom, maar wordt ook moeilijk te volgen. Hier en daar bekruipt de lezer het gevoel dat hij alles heel moeilijk kan overzien. De inleiding van Quispel is dan ook een goede handreiking aan de lezer. Er zijn meer opmerkingen over het boek te maken.

Het beoogde hypotetisch-deductieve karakter van de studie komt niet duidelijk uit de verf. De lezer, die aan dergelijke studies gewend is, verwacht een strakke opzet, waarbij de te toetsen veronderstellingen vroeg in het betoog worden geformuleerd. Deze opzet is overigens wel terug te vinden in een afzonderlijke studie over de Apartheid in Zuid-Afrika (Van Arkel, Quispel & Ross 1983). In de voorliggende studie is er sprake van toetsing, maar die gebeurt menigmaal terloops. Er zijn hoofdstukken opgenomen over het antisemitisme in afzonderlijke landen, zodat een vergelijking mogelijk is, maar wat daar precies de resultaten van zijn, valt moeilijk uit te maken. Waarschijnlijk leent de historische beschrijving zich niet altijd voor de strakke toetsing van hypothesen. Om contaminatie te vermijden moeten veronderstellingen, die aan een bepaalde set van gegevens zijn ontleend, aan nieuwe gegevens worden getoetst. Hier is het historisch onderzoek in het nadeel, omdat men nu eenmaal niet ad libitum nieuwe gegevens kan verzamelen. Van Arkel geeft wel een aanzet tot deze werkwijze doordat hij de discriminatie in de Verenigde Staten en Zuid-Afrika bij zijn beschouwingen betreft, maar echt uitgewerkt zijn deze beschouwingen niet. In de studie keren menigmaal dan ook dezelfde gebeurtenissen terug, die soms lijken te zijn gebruikt om een veronderstelling te formuleren en soms benut lijken te zijn om een hypothese te toetsen. Van Arkel is zich van deze moeilijkheid bewust. Hij is dan ook voorzichtig. Het woord hypothese gebruikt hij bijna niet. Liever spreekt hij over een *dead reckoning*, een term die aan de scheepvaart is ontleend en zoveel als 'gestig bestek' of 'voorlopige koers' betekent. Van Arkel betoont zich dus tegelijkertijd ambitieus en terughoudend.

Dan is er nog het punt van de juiste chronologie, een probleem dat in historisch onderzoek nogal eens terugkeert. Volgens het nawoord van Quispel zijn recente studies over

het antisemitisme doorgaans met Van Arkels visie te verzoenen. In tenminste één geval is dat niet zo. Deskundigen zien de massamoord op joden in het Rijnland van 1096 tegenwoordig als het begin van de ontwikkeling van het antisemitisme, terwijl het volgens Van Arkel om de culminatie van voorafgaande ontwikkelingen gaat. Dit meningsverschil is wellicht vooral een zaak voor deskundigen en 'fijnproevers'.

Bij het belang dat Van Arkel aan de beperking van sociale contacten hecht, bekriipt de lezer een gevoel van twijfel. Mensen kunnen gunstig oordelen over de individuele leden van een minderheidsgroep, die zij persoonlijk kennen, maar tegelijkertijd minachting koesteren voor de categorie als geheel met alle gevolgen van dien. De mensen denken nu eenmaal sterk in compartimenten. Zelfs al zou men goede ervaringen met joodse burens en bekenden hebben gehad, dan nog zou het antisemitisme als geheel daar waarschijnlijk weinig hinder van hebben ondervonden. Men zie overigens voor de verschillende toepassing van dezelfde opvatting op de verschillende niveaus van beleving het oude artikel van Herman Turk over dit verschijnsel (Turk 1965).

Ondanks deze kanttekeningen vormt Van Arkels studie een waardevolle bijdrage tot de kennis van het antisemitisme. Het beeld dat hij schetst is geloofwaardig, of hij er nu aangekomen is door de toetsing van hypothesen of door een nauwkeurige historische beschrijving. Het is wel echt een boek voor vakmensen geworden. De geïnteresseerde leek doet er wellicht goed aan om zijn toevlucht vooral te zoeken bij de inleiding van Quispel of bij minder gespecialiseerde en kortere overzichten, zoals dat van Walter Laqueur (Laqueur 2006). Hij moet dan wel veel informatie en verdieping missen.

Jos Becker
(’s-Gravenhage)

Literatuur

- Arkel, D. van, G.C. Quispel & R.J. Ross (1983), *'De wijngaard des Heeren?'. Een onderzoek naar de wortels van 'die blanke baasskap' in Zuid-Afrika*, Cahiers Sociale Geschiedenis 4, Leiden: Martinus Nijhoff.
- Turk, Herman (1965), An inquiry into the undersocialised conception of man, in: *Social Forces* 53, 4, 518-521.
- Laqueur, Walter (2006). *The changing face of antisemitism. From ancient times to the present day*, Oxford: Oxford University Press.

Koster, Edwin & Wessel Stoker (red.), (2009), *Roman en religie. Bespiegelingen over godsdienst in 'Knielen op een bed violen'*, Zoetermeer: Meinema, pp. 229, ISBN 9789021142456, Euro 19,90.